

Inhoud

WOORD VOORAF	7
Heinrich Geiselberger	
DEMOCRATIEMOEHEID	13
Arjun Appadurai	
SYMPTOMEN OP ZOEK NAAR EEN OBJECT EN EEN NAAM	28
Zygmunt Bauman	
PROGRESSIEVE EN REGRESSIEVE POLITIEK IN HET LATE NEOLIBERALISME	44
Donatella della Porta	
PROGRESSIEF NEOLIBERALISME TEGENOVER REACTIONAIR POPULISME: HET MINSTE VAN TWEË KWADEN	60
Nancy Fraser	
VAN DE BEVRIJDINGSPARADOX NAAR DE DOOD VAN DE LIBERALE ELITES	72
Eva Illouz	
TOEKOMSTBEELD VAN DE MEERDERHEID	91
Ivan Krastev	
TOEVLUCHTSOORD EUROPA	106
Bruno Latour	
VOORBIJ DE ANGST VOOR VRIJHEID	117
Paul Mason	

POLITIEK IN EEN TIJD VAN WOEDE. DE DUISTERE ERFENIS VAN DE VERLICHTING	138
Pankaj Mishra	
MOED TOT VERMETELHEID	154
Robert Misik	
DECIVILISERING. OVER REGRESSIEVE TENDENSEN IN WESTERSE MAATSCHAPPIJEN	169
Oliver Nachtwey	
VAN MONDIALE REGRESSIE TOT POST- KAPITALISTISCHE TEGENBEWEGINGEN	183
César Rendueles	
DE TERUGKEER VAN DE VERDREVENEN ALS HET BEGIN VAN HET EINDE VAN HET NEOLIBERALE KAPITALISME	199
Wolfgang Streeck	
GEACHTE PRESIDENT JUNCKER	216
David Van Reybrouck	
DE POPULISTISCHE VERLEIDING	231
Slavoj Žižek	
MET BIJDRAGEN VAN	249
NOTEN	253

WOORD VOORAF

**‘Pas wanneer een wereldorde instort,
begint men erover na te denken.’**

ULRICH BECK, 2011¹

Het idee voor dit boek ontstond in de late herfst van 2015, nadat Parijs op 13 november door een reeks van aanslagen was getroffen en toen in Duitsland de discussies over de komst van honderdduizenden vluchtelingen steeds heftiger werden. Door de wijze waarop in de politiek, de media en de verschillende openbare debatten met deze gebeurtenissen werd omgegaan, leek het alsof de wereld in één klap al haar met zoveel moeite bevochten en als standvastig beschouwde waarden en normen verloor.

Terrorisme en migratie zijn de directe gevolgen van het gegeven dat de gebieden zonder soevereine staten wereldwijd steeds groter worden. Syrië, Afghanistan en Irak – de drie landen waar in 2016 de meeste vluchtelingen vandaan kwamen – staan het hoogst genoteerd op de ‘Fragile State Index’ van het NGO Fund for Peace uit 2016.² Terwijl de witte plekken van gebieden zonder soevereiniteit op de wereldkaart de afgelopen eeuwen steeds kleiner waren geworden, lijkt het erop dat het nu een andere richting op gaat: in het Google-tijdperk neemt het aantal gebieden toe waarvan weinig bekend is en die vroegere cartografen aanduidden met: ‘Hic sunt leones’ (hier bevinden zich leeuwen).

Veel reacties op de terroristische aanslagen en de migratiebewegingen leken zich weer aan te passen aan een patroon dat

als ‘securitisatie’ (*securitization*) en als postdemocratische symboolpolitiek kan worden omschreven: het geroep om hekken, ja zelfs om *Schießbefehl* aan de grenzen werd steeds luider; de Franse president kondigde de noodtoestand af en verklaarde dat het land in staat van oorlog verkeerde. Omdat het hun niet lukt de mondiale oorzaken van problemen als migratie, terrorisme en de groeiende ongelijkheid op nationaal niveau op te lossen, roepen politici om *law and order* en beloven ze hun respectievelijke landen weer ‘groots’ te maken.³ In dit tijdperk van bezuinigingen kan men de burgers in hun rollen als werknemers en werknemsters, medesoevereinen, scholieren of gebruikers van de openbare infrastructuur blijkbaar niet meer bieden dan dat. Daarom verplaatst het zwaartepunt van de politieke actie zich nu naar nationaliteit en naar beloftes van veiligheid en herstel van de glorie uit voorbije tijden.

De lijst van symptomen van deze terugval kun je bijna naar believen aanvullen: met het verlangen naar een regeringloze, unilaterale deglobalisering of het ontstaan van identitaire bewegingen, zoals in Frankrijk, Italië en Oostenrijk; met de toenemende vreemdelingenhaat en islamofobie; met een golf van zogenaamde haatdelicten en natuurlijk ook met de opkomst van autoritaire demagogen als Rodrigo Duterte, Recep Tayyip Erdoğan en Narendra Modi.

Dit alles ging al in de late herfst van 2015 gepaard met steeds hysterischer en platter wordende openbare debatten. Blijkbaar kon niemand meer over vlucht en migratie praten zonder woorden als ‘natuurcatastrofe’ en ‘epidemie’ in de mond te nemen. In plaats van tot kalmte en pragmatisme te manen, of de gebeurtenissen in een historische context te plaatsen en ze zo te relativeren, riep men het terrorisme en de migratie uit tot de grootste uitdagingen sinds de Tweede Wereldoorlog – niet, let wel, sinds de Duitse eenheid. Zowel tijdens demonstraties als in het internet deden opeens begrippen als ‘leugenpers’ en ‘*Kanzlerindiktatur*’⁴ de ronde.

In dit boek komen al deze symptomen onder het begrip ‘Grote Regressie’ aan de orde. Afgezien van het wellicht naïeve geloof in de vooruitgang – wat het begrip mogelijkwijze impliceert –, moet ‘Grote Regressie’ tot uitdrukking brengen dat tot in de meest uiteenlopende hoeken de rateffecten buiten werking zijn gesteld en dat wij getuige zijn van een terugval naar een niveau dat met ‘civilisatie’ niets meer te maken heeft.⁵ Met het begrip Grote Regressie wordt tegelijk een ander raadselachtig fenomeen aangeduid: het gegeven dat de meeste discussies over de resultaten van de globalisering zelf inmiddels onder het niveau van zo’n twintig jaar geleden zijn gezakt. Al meteen nadat Donald Trump tot president was verkozen, werd er veelvuldig naar twee, vanuit ons standpunt profetische waarschuwingen verwezen: naar een artikel van Ralf Dahrendorf, waarin wordt gesteld dat de eenentwintigste eeuw wel eens ‘de eeuw van het autoritarisme’ zou kunnen worden,⁶ en naar Richard Rorty’s boek *De voltooiing van Amerika*, waarin de auteur de resultaten van de globalisering (en de rol van ‘cultureel’ links) onder de loep neemt en een grote hoeveelheid mogelijke gevallen van regressie opsomt: de opkomst van ‘ordinaire demagogen’, de toename van sociale en economische ongelijkheid, het begin van een ‘orwelliaanse wereld’, de woede van de verworpenen dezer aarde, een terugkeer van het ‘sadisme’ en van de haat jegens vrouwen en de denigrerende opmerkingen over hen en over minderheden.⁷

Dahrendorfs artikel verscheen in 1998, op het hoogtepunt van de eerste golf reflecties over de globalisering. Wie boeken uit die tijd doorbladert, stoot op meer uitspraken die je als een commentaar op de gebeurtenissen uit 2016 kunt lezen. Wilhelm Heitmeyer waarschuwde voor ‘een autoritair kapitalisme’, ‘repressiepolitiek van de staat’ en ‘rabiaat rechts-populisme’.⁸ Dani Rodrik voorspelde dat de globalisering tot ‘sociale desintegratie’ zou leiden, en waarschuwde dat een ‘protectionistische terugval’ geen onrealistisch scenario was.⁹

Een groot aantal van deze inschattingen is gebaseerd op het ‘polanyiaanse mechanisme’ van de ‘Tweede Grote Transformatie’ of vergelijkbare modellen. De Oostenrijks-Hongaarse economisch historicus Karl Polanyi laat in zijn in 1944 verschenen en inmiddels klassiek geworden werk *The Great Transformation* zien hoe de negentiende-eeuwse kapitalistische industriële maatschappij ontstond vanuit kleinere, op feodaal, agrarisch, politiek, cultureel en institutioneel gebied geïntegreerde verbanden. Dat leidde tot een rits bijwerkingen en tegenbewegingen, totdat de economie weer in de nationale verzorgingsstaten werd ingebed.¹⁰ Deze geografisch en sociaal vóerstrekkende ontwikkeling herhaalt zich nu, omdat het kapitalisme zich ontdoet van de grenzen van de nationale staten – wat opnieuw gepaard gaat met een groot aantal bijwerkingen en tegenbewegingen.¹¹ Denk bijvoorbeeld aan de oprichting van de linkse Attac in 1998, de zogenaamde ‘Battle of Seattle’ uit 1999 en het eerste World Social Forum in Porte Alegre in 2001 enerzijds,¹² en aan de eerste successen van de rechtse antiglobalisten anderzijds; denk ook aan Pat Buchanans verrassend grote succes bij de voorverkiezingen van de Amerikaanse Republikeinse Partij in 1996 (waarnaar zowel Rorty als Rodrik verwijst) of het succes van Jörg Haider’s FPÖ, die in 1998 bij de Oostenrijkse parlementsverkiezingen het op een na grootste aantal stemmen haalde.

Als je de toenmalige oplossingsvoorstellen samenvat, dan is – conform de door Polanyi beschreven beweging – een nieuwe inbedding van de ultraliberale economie op wereldwijd niveau noodzakelijk: door middel van de oprichting van transnationale instituties moet het de politiek mogelijk gemaakt worden mondiale oplossingen voor mondiale problemen te vinden. Parallel aan deze oplossingen moet een daarmee corresponderende mentaliteit ontstaan, een kosmopolitisch wij-gevoel.¹³

De bittere ironie van het geheel is dat alle toenmalige voorstellingen van de risico’s van de globalisering inmiddels zijn

uitgekomen – het internationale terrorisme, de klimaatsverandering, de banken- en valutacrisis en ten slotte de gigantische migrantenstromen –, maar dat we daar politiek gezien niet op waren voorbereid. Ook op subjectief gebied is het ons niet gelukt een robuust kosmopolitisch wij-gevoel tot stand te brengen. Integendeel: momenteel hebben we eerder te maken met een renaissance van etnische, nationale en confessionele segregaties tussen ‘wij’ en ‘zij’. Het vriend-vijandschema van de Koude Oorlog is na het vermeende ‘einde van de geschiedenis’ verrassend snel vervangen door de ratio van een zogenaamde cultuuroorlog.

Toen we, met al deze zaken in het achterhoofd, in de herfst van 2015 zicht kregen op de regressie die zich als een lopend vuur verspreidde, voegden de daaropvolgende gebeurtenissen – het conflict in Syrië, de uitslag van het Brexit-referendum, de coupoging in Turkije en de politieke reacties daarop, Trumps verkiezingsoverwinning, enzovoort – zich samen tot een onheilspellend panorama.

Hoewel er tot nu toe vooral sprake was van globaliseringsrisico's wordt in een groot aantal essays in dit boek benadrukt dat we met een ‘marktradical’ vorm van globalisering te maken hebben. Daarom kun je dus net zo goed van de risico's van het ‘neoliberalisme’ spreken. De verschillende bijdragen in deze bundel richten zich dan ook op de vraag in hoeverre – vrij geciteerd naar Ernst-Wolfgang Böckenförde¹⁴ – de meeste neoliberale democratieën bestaan dankzij voorwaarden die ze zelf niet kunnen garanderen: media die een veelvoud aan verschillende meningen bieden, intermediaire organisaties als vakbonden, partijen of verenigingen waarin mensen een zekere zelfwerkzaamheid kunnen ervaren; echte linkse partijen die het lukt de meningen van verschillende groeperingen tot uitdrukking te brengen, en een onderwijsstelsel dat onderwijs niet reduceert tot het afleveren van ‘menselijk kapitaal’ en het uit je hoofd leren van Cito- en PISA-toetsen.

Het is dus mogelijk dat de huidige Grote Recessie het resultaat is van de *wisselwerking* van de risico's die zowel de globalisering als het neoliberalisme met zich meebrengt: vooral de maatschappijen die zich daarop institutioneel en cultureel gezien niet kunnen voorbereiden, worden getroffen door de problemen die zijn ontstaan door een gebrek aan politieke sturing van de mondiale onderlinge afhankelijkheid.

Dit boek wil een bijdrage leveren aan de discussie over de globalisering die in de jaren negentig van de vorige eeuw is ontstaan, en die discussie meteen ook voortzetten.

In de hierin opgenomen essays gaan verschillende wetenschappers en intellectuelen in op de volgende cruciale vragen: hoe zijn we in deze situatie verzeild geraakt? Wat staat ons over vijf, tien of twintig jaar te wachten? Hoe kun je de wereldwijde recessie stoppen en terugdringen? Het gaat hier om een poging om – met het oog op een Internationale van nationalistes – op drie verschillende niveaus een transnationale openbaarheid tot stand te brengen: aan dit boek hebben auteurs van diverse nationaliteiten meegewerkt en komen verschillende internationale fenomenen aan de orde. Ten slotte verschijnt deze essaybundel tegelijkertijd in meerdere landen in verschillende talen.

Allereerst wil ik uiteraard de schrijfsters en schrijvers danken voor hun medewerking aan dit project en hun bereidheid om in een relatief kort tijdsbestek substantiële essays af te leveren. Daarnaast ben ik de diverse internationale partner-uitgeverijen erkentelijk voor hun vertrouwen in onze plannen, en Mark Greif en John Thompson voor hun advies. Dit boek is bovendien een uitgeversproject dat zonder de hulp van mijn collega's bij Suhrkamp niet mogelijk was geweest. Daarom geldt speciale dank Edith Baller, Felix Dahm, Andrea Engel, Evan Gilmer, Petra Hardt, Christoph Hassenzahl, Christian Heilbronn, Nora Mercurio en Janika Rüter.

Heinrich Geiselberger
Berlijn, december 2016

DEMOCRATIEMOEHEID

ARJUN APPADURAI

De centrale vraag in deze tijd is of we nu getuige zijn van een wereldwijde afwijzing van de liberale democratie en van een vervanging daarvan door een soort populistisch autoritair gezag. Sterke signalen van deze trend zijn te vinden in Trumps Amerika, Poetins Rusland, Modi's India en Erdoğan's Turkije. Daarnaast hebben we talloze voorbeelden van reeds bestaande autoritaire regeringen (Orbán in Hongarije, Duda in Polen) en belangrijke gegadigden voor een autoritair rechts bewind in Frankrijk, Oostenrijk en andere landen van de Europese Unie. De totale bevolking van deze landen bij elkaar is bijna een derde van de totale wereldbevolking. Er is sprake van toenemende verontrusting over deze mondiale verschuiving naar rechts, maar we hebben er betrekkelijk weinig goede verklaringen voor. In dit essay geef ik een verklaring en stel ik een Europese benadering voor om aan een alternatief te werken.

LEIDERS EN VOLGELINGEN

We moeten op een andere manier gaan denken over de relatie tussen leiders en volgelingen in de nieuwe vormen van populisme die ons omringen. Onze traditionele analyse brengt ons ertoe te denken dat grote maatschappelijke trends in het politieke domein te maken hebben met zaken als charisma, propaganda, ideologie en andere factoren, die allemaal een sterke band tussen leiders en volgelingen veronderstellen. De leiders en volgelingen van vandaag de dag hebben natuurlijk wel een

band, maar die is vooral gebaseerd op een incidentele en gedeeltelijke overlap tussen de ambitie, visie en strategie van de leiders en de angst, gekwetstheid en woede van hun volgelingen. De leiders die naar voren zijn getreden in de nieuwe populistische bewegingen zijn steevast xenofob, patriarchaal en autoritair in hun stijl. Hun volgelingen hebben misschien een paar van deze neigingen gemeen, maar ze zijn vooral bang, boos en wrokkig over wat hun gemeenschap voor hen heeft gedaan en hun heeft aangedaan. Deze profielen sluiten natuurlijk op elkaar aan, vooral bij verkiezingen (ongeacht eventuele fraude en manipulatie). Maar het is niet zo gemakkelijk in te zien waarom ze zo goed op elkaar aansluiten. Waarom stemmen sommige moslims in India en in de Verenigde Staten voor Modi en Trump? Waarom zijn sommige vrouwen in de Verenigde Staten dol op Trump? Waarom stemmen groeperingen uit de vroegere Duitse Democratische Republiek (DDR) nu voor rechtse politici? Om deze vragen te kunnen beantwoorden moeten we over de leiders en de volgelingen in de nieuwe populistische bewegingen nadenken in een benadering waarin ze enigszins los van elkaar worden gezien.

DE BOODSCHAP VAN BOVEN

De nieuwe populistische leiders zijn zich ervan bewust dat ze het nationaal leiderschap nastreven in een tijd waarin de nationale soevereiniteit in een crisis verkeert. Het opvallendste symptoom van deze crisis in de soevereiniteit is dat geen enkele moderne natiestaat volledige macht heeft over wat de nationale economie kan worden genoemd. Dit is evenzeer een probleem voor de rijke als voor de arme landen. De economie van de Verenigde Staten is voor een groot deel in Chinese handen, de Chinezen zijn sterk afhankelijk van grondstoffen uit Afrika, Latijns-Amerika en ook andere delen van Azië, iedereen is tot op zekere hoogte afhankelijk van olie uit het Midden-Oosten, en bijna alle moderne natiestaten zijn afhankelijk van geavan-